

Izvirni znanstveni članki

GRAFIČNO-PRAVOPISNA PREDSTAVITEV SUPRASELJSKEGA ZBORNIKA V LUČI KOPITAREVEGA PREPISA IZ 1838–1840

Vanda Babič

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

Keywords: Codex Suprasliensis (Codex of Retko), tenth/eleventh-century Old Church Slavic Cyrillic manuscript, early Cyrillic: upright calligraphic uncial script, geometrical-woven ornament type with plant motifs

Summary: The *Codex Suprasliensis*—the largest Old Church Slavic Cyrillic manuscript—is a priceless asset in three European national libraries today: in the manuscript collections of the National and University Library in Ljubljana (the first 118 sheets), the Russian National Library in St. Petersburg (16 sheets), and the largest part, 151 sheets, in the National Library in Warsaw.

In the Kopitar Collection of Slavic Codices, part of the National and University Library Manuscript Collection in Ljubljana, immediately following the aforementioned Ljubljana portion of the manuscript is what is known as the *Kopitar Transcription of the Entire Codex Suprasliensis*, which this great Slovenian Slavic specialist created between 1838 and 1840. The transcription is written in cursive Cyrillic, in rather small handwriting, but it preserves the visual image of the manuscript: the form of the column, the same line length, and all abbreviations and supralinear marks. On the edges of the text (left and right) are his comments about errors, the paleographic and orthographic characteristics of the manuscript, special linguistic aspects, interesting features, and so on. Kopitar's manuscript marks the special use of certain graphemes; for example, Δ, -, ѿ, and ѿ, the older form of č (ч), c (ч), and psi (ѣ), the majority of Cyrillic ligatures at the end of lines, spellings with ѿ instead of ѿ, the presence or absence of epenthetic l, and so on.

The manuscript is written in an early form of Cyrillic and so quite a few graphemes have an archaic form. These clearly include the graphemes for c and č: the first is written in the *Codex Suprasliensis* (without any kind of shift of the lower stem to the right) entirely within a linear system (ч), whereas the form of the second is created from the first by simply shifting the lower stroke to the middle of the “cup” (ч). Older forms include jat, whose stem does not extend up out of the line, but maintains the same height as the other characters in the text (ѣ), i (и) as opposed to later (и), omega with a high middle line (ѿ), and psi in the form of a cross (ѣ). The other characteristic Greek graphemes are, as expected, used for spelling foreign words and indicating numerical values (e.g., ѿ and ѿ); only *izhitsa* (ѣ) is also found in spellings of native words (with the phonetic value u or 'u). The codex is characterized by the use of graphemes for *ѣ: Δ is frequent after consonants and - after vowels and at the beginning of the word, whereas the prejotated vowels (ѿ and

Ѡ) appear only sporadically. The codex uses both *jers* (Ѣ in Ѥ), often interchanging them and rarely omitting them. Among the supralinear marks, the *spiritus lenis* and *spiritus asper* predominate, both above initial vowels in a word as well as above vowels in the middle of the word. Also common are the *apostrophe*, which the author of the codex wrote in place of an omitted *jer* or full vowel, and the *circumflex*, which has two positions above graphemes: it either stands above the middle of a wide grapheme or digraph (above ѡ, ѡѣ, ѡѡ, and ѡѣѡ) or is shifted somewhat to the right and marks the softness of the consonant preceding it (above the graphemes ѡ, ѡѡ, and ѡѡѡ, and in foreign words above ѡ, ѡѡ, and ѡѡѡ).

Supraselski zbornik (Codex Suprasliensis) – najobsežnejši starocerkvenoslovanski cirilski spomenik iz 10.–11. stoletja – je po vsebini zbornik cerkvenih beril za mesec marec (*menologij*) z žitji svetnikov pravoslavne cerkve in zbornik homilij (pridig) za postni in velikonočni čas (*panegirik*). V celoti obsega 285 strani (skupno 37 zvezkov/sešitkov) in 48 besedil, od tega je 24 žitij, 22 homilij (večinoma Janeza Zlatousto) ter po ena pohvala in molitev. Danes se hrani v treh evropskih nacionalnih knjižnicah: prvih 118 listov (16 sešitkov oz. *devetnajst* besedil) v Rokopisni zbirki NUK v Ljubljani, 16 listov (dva popolna sešitka oz. *štiri* besedila) v Ruski nacionalni knjižnici v Sankt Peterburgu, najobsežnejši del – 151 listov (19 sešitkov oz. *petindvajset* besedil) – pa v Nacionalni knjižnici v Varšavi.

Kopitarjev prepis Supraselskega zbornika

V Kopitarjevi zbirki slovanskih kodeksov *Rokopisne zbirke NUK* v Ljubljani se takoj za omenjenim ljubljanskim delom zbornika (sign. *Cod. Kop. 2: Supraselski kodeks-čti-minej za marec*) kot sedemnajsta enota med skupno štiriintridesetimi rokopisnimi enotami iz Kopitarjeve zapuščine nahaja t. i. *Kopitarjev prepis celotnega Supraselskega kodeksa* (sign. *Cod. Kop. 1*), ki ga je naš veliki slavist ustvaril v letih 1838–1840.¹ Prepis je zapisan v kurzivni cirilici, z dokaj majhno pisavo, zato je na žalost težko berljiv. Ohranjanje pa vizualno podobo spomenika: obliko stolpiča, enako dolžino vrstic, vse okrajšave in nadvrstične znake; včasih se je avtor želel

¹ Jernej Kopitar se je za *Supraselski zbornik* zanimal že pred izdajo Clozevega glagolita (1836), saj je želel oba spomenika primerjati med seboj; žal pa si mu ga je od Bobrovskega uspelo izposoditi šele nekaj let kasneje. Tako mu je ta leta 1838 na Dunaj najprej poslal drugi del rokopisa, katerega je Kopitar prepisal v prvih mesecih 1839. Po vrnitvi izposojenega dela je od Bobrovskega kmalu prejel še prvih 16 sešitkov, ki jih je začel prepisovati 19. februarja, z delom pa končal 20. aprila 1840. Ne ve se, zakaj tega dela ni nikoli vrnil. Po Jagićevem mnenju, naj ne bi bila krivda samo na Kopitarjevi, ampak lahko kar na obeh straneh. Po Kopitarjevi smrti (1844) je bil prvi del spomenika leta 1845 skupaj s preostalo rokopisno zbirko prepeljan v Ljubljano – v last ljubljanske Licejske knjižnice, predhodnice današnje NUK (Jagić, 1910: 212–213; Mošin, 1971: 46). Njegova želja, da bi ta spomenik izdal, se tako na žalost ni izpolnila.

celo pri inicialah in verzalnih črkah približati obliki v izvirniku, izrisal je tudi vinjete nad začetki beril itn. Ob robovih besedila (levo in desno) so izpisane njegove opombe o napakah,² popravkih v besedilu,³ poškodovanosti materiala, paleografskih in pravopisnih značilnostih spomenika, o jezikovnih posebnostih, zanimivostih⁴ itn. (včasih je kakšno vrstico pri prepisu preprosto izpustil, pa jo je zato zapisal naknadno – vertikalno ob stolpcu). Njegove opazke so preproste: pogosto je oblika, ki je pritegnila njegovo pozornost, samo podčrtana ali (brez pojasnil) ob strani ponovno izpisana, tu pa tam so navedene ustreznice v drugih jezikih, npr. v latinščini, grščini ... itn.

Posebno razveseljujoči so prevodi nekaterih oblik v slovenščino (enkrat tudi v češčino): – na strani [Kop 65, tj. *Supr* 57^[27]]⁵ je ob sedemindvajseti vrstici na desni strani besedila pripis *ѣже* = *ko Carn.*? in = *цo Boh.*, – na strani [Kop 136, tj. *Supr* 123^[20]] ob obliki *ѧл'ченъ* opomba = *лаченъ carn.*; – obliko *напрѣждъ* spremlja droben pripis *carn. napréj*. [Kop 147, tj. *Supr* 134^[11]], – besedno zvezo *ѣтъъ поъъ къ воруъ* (predhodna stran se zaključuje z obliko *господинъ*) na strani [Kop 387, tj. *Supr* 359^[11]] dopolnjuje Kopitarjev pripis *господинъ поъъ cf. Gospod Jernej*.⁶

V svojem rokopisu je zabeležil posebno rabo nekaterih grafemov, npr.

² Npr. при *пѣнѣтъвъмъ* *пилаѣтъ* [Kop 190, tj. *Supr* 173^[5]] – pravilno stosl. *пѣнѣтъвъкъ* [SJS III: 165–166], *рѣкъ рекѣмѣжъ* *доуѣнавъ* [Kop 214, tj. *Supr* 191^[18–19]] – pravilno stosl. *рекомѣжъ* akuz. sg. f., *нѣвогда* [Kop 302, tj. *Supr* 275^[23]] in *когда* [Kop 462, tj. *Supr* 435^[22]] – pravilno stosl. *нѣвогдо* in *когдо*, *поъъ не можѣтъ въѣтъ* [Kop 314, tj. *Supr* 287^[23]] – pravilno stosl. *въѣти*, *дѣшжъ!* [Kop 408, tj. *Supr* 381^[25]] – pravilno stosl. *доушжъ*, *ѡуѣмѣнѣтъ сѧ* [Kop 437, tj. *Supr* 410^[25]] – pravilno stosl. *сѣмѣнѣтъ сѧ*, *нѣвогѣго* [Kop 546, tj. *Supr* 519^[19]] – pravilno stosl. *нѣвогѣго* itn.

³ Npr. *но вѣди* [Kop 539, tj. *Supr* 519^[9]] s pripisom pod vrstico *corr. ne recte*.

⁴ Besedna zveza *поштинъ и дѣнѣжъ* [Kop 319, tj. *Supr* 292^[23–24]], *ѣа* in *въ ѣуѣтъ мѣсто* [Kop 489^[9]] in [Kop 489^[14]] je npr. spremljana s Kopitarjevim pripisom *nom. ѣа. gen. ѣуѣтъ* [Kop 516] itn.

⁵ Med knjižnima ([Sev] in [Blg]) izdajama Supraselskega zbornika ter digitalizirano izdajo NUK (ki sledi originalu) je v številčenju strani prišlo od 75. strani dalje do razlike dveh strani. Vzrok temu je list 38a–b, ki je v originalu napačno uvezan pred VI. kvaternij, dejansko pa je to 8. (zadnji) list XII. kvaternija. Po Mošinovem mnenju (1971: 51) Miklošič te napake, ki je nastala že pri Kopitarjevem prepisu, ni opazil in je trajno ostala v razvrstitvi listov originala, v obeh knjižnih izdajah ([Sev] in [Blg]) in v digitalizirani izdaji celotnega spomenika (dosegljiv na spletni strani: <http://csup.ilit.bas.bg/sites/ms/#/0>) pa je vključen na pravo mesto. Številčenje besedila se med izdajama [Sev], [Blg] in digitalizirano izdajo celotnega spomenika na eni strani ter originalom (oz. digitalizirano izdajo NUK) na drugi ponovno uskladi z 89. listom oz. s stranjo 177 (o tem več v: Babič, 2011⁽²⁾: 59–60).

⁶ Navedimo še: – Kopitarjev pripis k obliki *лютее* [Kop 368, tj. *Supr* 341^[11]] *cf. ex adverse slej Carn.*, in – na isti strani [Kop 341^[6]] pri obliki (*принѣтъмъ*) *въѣне* opomba *mā eaiā – sed cf. carn. veja*, – ob besedilu *постави ѣмъ цѣсарѧ ѣменемъ феоѡдосѧ* [Kop 220, tj. *Supr* 197^[11]] je pripisano še *цѣсарѧ nota, Carn.*

ка, -, ѡ in ѡ, starejšee oblike ч (ч), ц (ч) in psi (†), več različic zi (npr. прѣвѣшишѡ [Kop 20, tj. Supr 16^[22-23]], пѡтѣши дѣнь [Kop 187, tj. Supr 170^[8]]), večino cirilskih ligatur na koncu vrstic,⁷ zapise z ѣ namesto ѡ (npr. капѣми [Kop 59, tj. Supr 51^[14]] : приѣмѡдѡше сѡ [Kop 410, tj. Supr 383^[26]]), prisotnost ali primanjkljaj epentetičnega l (ѡвѡдѡ [Kop 379, tj. Supr 352^[21]], землѣнѡ [Kop 496, tj. Supr 469^[2]] : римѣнѡ [Kop 566, tj. Supr 539^[14-15]]), rezultate palatalizacij (npr. вѣ вѣси хѡумѡнѡнѣщѣ [Kop 20, tj. Supr 16^[15]] in вѣ римѣтъѣ грдѣѣ [Kop 209, tj. Supr 186^[10-11]]), soglasniške asimilacije (npr. и щѣлѣвѡдѡхѣ [Kop 22, tj. Supr 18^[26]], ѡдѣрече [Kop 276, tj. Supr 249^[10]], ѡдѣрѣвѣѣ [Kop 510, tj. Supr 483^[4]] itn.), izpuste -тъ v 3. osebah prezenta (npr. вѣдѣ [Kop 39, tj. Supr 35^[27]], сѣ пришьѡи [Kop 46, tj. Supr 38^[12]], ѣ посѣлѡлѡ [Kop 133, tj. Supr 120^[30]], нѣ вѣхѡуѡилѡ [Kop 547, tj. Supr 520^[11]]), tudi različne zapise stesl. рѣ < *ръ in *ръ (срѣдѣцѣ [Kop 384, tj. Supr 357^[27-28]], црѣкѣвѣ [Kop 345, tj. Supr 318^[21]] : црѣкѣѣ [Kop 561, tj. Supr 534^[7]], крѣста [Kop 406, tj. Supr 379^[14]] : на грѣкѣѣ [Kop 318, tj. Supr 291^[28-29]]) itn. Pogosta oznaka ob robu besedila je *Syntax* ali *Synt.*, kar kaže na to, da mu je bil spomenik skladenjsko še posebno zanimiv.⁸ "Gospod Jernej" je ustvaril prepis popolnoma vseh strani Supraselskega zbornika (vmes je več praznih listov, zato je skupno število strani prepisa 599), njegovi zaznamki pa so še danes zanimivi in v pomoč raziskovalcem. Omenimo še podatek, da sta v prepisu strani [Supr 359 in 360] zamenjani med seboj ([tj. Kop 386–387]; zamenjavo je opazil in zabeležil že sam Kopitar).

O splošnih paleografskih in pravopisnih značilnostih zbornika se je v prvi izdaji spomenika razpisal že Fran Miklošič (1851: III–XII), kasneje pa še Vladimir Mošin (1971: 47–48), Lidija Stefova v prispevku KME (2003: 779) itn., posebej izčrpno pa Alphons Marguliés (1927: 10–73), zato tu omenjam le najznačilnejše, po katerih zbornik uvrščamo v najstarejšo dobo cerkvenoslovanskih cirilskih spomenikov.

⁷ O tem glej str. 8.

⁹ Po njem se imenuje tudi *Retkov zbornik*. V spomeniku sta poleg Retkove zabeleženi še dve pisavi: – prva na [Supr 129]^[50] in [Supr 131]^[30] (J. Zaimov v Predgovoru k Bolgarski izdaji zbornika [Blg 5] drugače: [in Supr 131]^[20] – napaka?), saj sama izdaja po [Sev] povzema, da je prva roka na strani [Supr 131] pisala besedilo od devete vrstice pa vse do konca strani, skupno 22 vrstic in ne 12, kot trdi Zaimov), – drugo pisavo najdemo na [Supr 218]^[8–16] (Zaimov 1982: 5). Posebnih "neretkovih" vrstic je skupno 32 ([Sev in Blg], Margulieš, 1827:

polovici 11. stoletja v zahodnem delu Vzhodne Bolgarije na dobro obdelanem pergamentu.¹⁰ Napisan je v prelepi pokončni ustavni pisavi na dobro obdelanem pergamentu, ki je na nekaterih mestih tako tenak, da obris črk proseva na drugo stran lista (npr. lista 38 in 42), na drugih mestih pa je nasprotno, zaradi naravnega materiala, precej debel (npr. lista 48 in 53). Robovi nekaterih listov so odtrgani (npr. list 75 na desnem robu spodaj) ali odrezani (npr. listi 97, 100–102 na desni strani po celotni višini), zato so tu pa tam poškodovane zadnje črke v vrsticah. Luknjice v pergamentu so bodisi izvirne, že v samem materialu (npr. na listih 95 in 108 – pri slednjem so zaradi večje luknje vrstice celo skrajšane), ali pa nastale s poškodbo (npr. na listu 110). Listi so velikosti 31 x 23 cm, besedilo v enem bloku (po 28–30 vrstic) pa velikosti 23 x 15 cm.

Vizualna podoba spomenika

Besedilo zbornika je napisano z izenačeno pisavo v zgodnji obliki cirilice, v prelepi pokončni kaligrafski ustavni pisavi. Podano je strnjeno: presledkov med besedami ni, razen manjših za pikicami ob zaključku posameznih besednih zvez. Okraševanje spomenika je preprosto: v inicialah, ki se na začetku posameznih besedil (nekoliko pomaknjene iz vrste) spuščajo navzdol ob levi strani vrstic, in v vinjetah med dvema besediloma je izrisan enostavni geometrično-pleteninasti tip ornamenta z rastlinskimi motivi ([KME III: 778]; Mošin, 1971: 47–48). Besedila Supraselskega zbornika sestavljajo štiri enote: okrasna vinjeta, naslov, osrednje besedilo žitja, pridige ali molitve in iniciala na začetku besedila.¹¹

12). Značilnosti prvega "priložnostnega" zapisovalca so: *jery zapisuje z ы (npr. выхъ [Supr 131^[9]]), za vokali namesto ѣ uporablja ꙗ (npr. ꙗроуꙗтъ [Supr 131^[16–17]]), vendar tudi землѣ [Supr 131^[30]]), prav tako ѣ namesto ꙗ (npr. въсминавъше сѧ [Supr 131^[11]]), izjema je чѣтешѣ [Supr 131^[27–28]]), - zapisuje (tudi) na mestu ѧ, tj. za soglasniki (npr. въсминавъше с- рѣш- [Supr 131^[11]]) in е (tudi) na mestu ѣ (npr. смѣшѣ ли сѧ [Supr 131^[14–15]]), ен ... емоуꙗже [Supr 131^[18]]), kar naj bi odražalo živi govor in enojerovski pravopis [Blg] (ostale značilnosti tega odlomka, glej v: Marguliés, 1927: 12–13). Zapisane na str. 218 je ustvarila neizkušena roka, saj je v besedilu veliko popravkov [Sev in Blg], značilnosti tega zapisovalca pa so več ali manj enake, kot pri prejšnjem: ы (npr. нѣгы [Supr 218^[14–15]]), - tudi za soglasniki (npr. кѣнагоуꙗ [Supr 218^[9–10]]), samo en redukcijski vokal – ѣ (npr. градь [Supr 218^[9]]), е namesto ѣ (npr. емоуꙗ [Supr 218^[10]]) in ꙗ namesto ѣ (npr. покоуꙗшажшѣ [Supr 218^[13–14]]) itn. (Marguliés, 1927: 13). Omenim naj, da sta oba dodatna¹ zapisovalca ustvarila zapise (skoraj) brez nadvrstičnih znakov (izjema je le titla pri prvem).

¹⁰ Po Mošinovem mnenju (1971: 48) je grafika Supraselskega rokopisa starejša od grafike Ostromirovega evangelija, ki je nastal v letih 1056–1057, in verjetno tudi od njegove predloge, Marguliés (1927: 246) pa nastanek zbornika postavlja v leto 1010. Enako datiranje (okoli leta 1010) povzema tudi [KME III: 781].

¹¹ Izjema so besedila, ki zaradi manjkajočih listov nimajo začetka (pri njih zato manjkajo vinjeta, naslov in okrasna iniciala); taka besedila so npr. prvo – *Mučenje sv. Pavla in Julijane* [Supr 1], dvanaajsto – *Mučenje sv. Aleksandra* [Supr 155], trinajsto – *zgodba o vojaku* [Supr

¹⁷ Pri besedilu Janeza Zlatousto [Supr. 439] je avtor na začetku osrednjega besedila evangelija verjetno pozabil napisati inicialo, zato je osrednje besedilo v prvih vrsticah izpisano (kot naslov) z nekoliko manjšimi črkami. Inicialo je dodal šele v osmi vrstici besedila, odkoder sledi tudi besedilo v običajni velikosti.

rabljene velike (*verzalne*) črke, ki zavzemajo najmanj dvakratno višino malih črk in pogosto segajo v vrstico pod seboj (ko stojijo na začetku vrstice, so tako kot inicialne pomaknjene iz vrste), npr. Бѣ нѣсто [Supr 312^[29]], Не ѿмѣше [Supr 436^[8]]. Običajno so enostavne oblike, čeprav lahko posamično najdemo tudi nekoliko razkošnejše, npr. Единъ [Supr 62^[24]] in Ѡ ѡме [Supr 63^[27]] itn.¹⁸ Iz vrstic navzgor štrlijo samo razpotegnjene in v obliki nekoliko zožane male črke, ki se pojavljajo izključno na koncu nekaterih (nekoliko daljših) vrstic – z njihovo zožano obliko je avtor verjetno usklajeval dolžino vrstic. V ta namen je najpogosteje uporabljal črko т (vendar ne kot končno črko – ponavlja ji sledita še dve črki ali vsaj ena, npr. патриаршѣѦа [Supr 119^[18]]; ista razpotegnjena črka se za skrajševanje zapisa besede na koncu vrstice uporablja tudi v "neobičajnih" ligaturah: – шѢ oziroma Ѩ = š + t¹⁹ (npr. отъвѣѡѥз [Supr 120^[27–28]], запрѣѡе/ниѣмъ [Supr 33^[14–15]], сѡѡи/ [Supr 13^[14]], зовѡѡѡ/ [Supr 41^[28]]), – ѡ oziroma Ѱ (npr. оѡѡѡшта [Supr 25^[23–24]], ѡсѡѡ/ [Supr 400^[12]]) in –Ѣ, npr. благодѡѢи [Supr 357^[30]], вѡ миѡѢи [Supr 527^[30]]).²⁰ Isto funkcijo zaradi svoje, v te namene prikladne, oblike izpolnjujeta tudi grafema Ѷ in ligatura s – oba (skoraj) vedno razpotegnjena na koncu besede (prvi sicer tudi v grafemu Ѷи, drugi pa tudi nadpisan nad predhodno črko), npr. кораб'никѡѡ [Supr 119^[30]], мѡѡѡ [Supr 19^[29]], видимѡѡѡ [Supr 189^[30]] in кѡ сѡдиѡштѡ [Supr 4^[28]], капикаѡѡи [Supr 72^[2]], izjemoma pa tudi podaljšana ч in ѣ (npr. полоуѣѣи/мъ [Supr 68^[16]] in римѣтѡѢ [Supr 186^[10]]). Pisec je vrstice skrajševal tudi z nadpisanimi grafemi – pogosto з о in н, redko па с е in т, npr. in ѡѡ [Supr 27^[7]], цѣсарѣѡѡ [Supr 300^[12], Kop 327], амѡи [Supr 174^[7]], вѡѡ = stcsl. вѡѡѡѡ [Supr 110^[17]], вѡѡѡ = stcsl. вѡѡѡи [Supr 169^[22], Kop 186], pa tudi z apostofom namesto

Supraseljski zbornik nam na koncu vrstic na splošno ponuja ogromno cirilskih ligatur: $н = n + i$ in $ь = n + ь$ pred zaključno črko v vrstici ali na koncu vrstice (npr. нареченію [Supr 196^[29], Kop 219], магдалліні [Supr 451^[19], Kop 478] in плѣнь/шені [Supr 418^[28-29], Kop 445], ѿгнѣ [Supr 158^[26], Kop 171], трѣньє [Supr 483^[30], Kop 510]) ter samo na koncu vrstic $ш = š + i$ (npr. ѿтѣсочившш [Supr 233^[30], Kop 256]), $п = p + i$ (npr. пріѣтжп [Supr 426^[8], Kop 453]), $м = m + ь$ (npr. глаголемзімъ [Supr 252^[30], Kop 279], свѣтзімъ [Supr 283^[21], Kop 310]), $ѡ = m + ѡ$ (npr. промзісломъ [Supr 539^[30], Kop 566], имъ [Supr 561^[18], Kop 588]), $ѣ = č + i$ (npr. прѣѣ/стоѣѣ [Supr 462^[8-9], Kop 489]), $ѡ = č + ѡ$ (npr. непороѡ/нѣѡ [Supr 525^[14-15], Kop 552]), $м = m + у$ (npr. роѡзы/слиѡѡ [Supr 547^[18-19], Kop 547]), $м = m + n$ (npr. мѡ/га [Supr 547^[21-22], Kop 547]), $м = m + i$ (npr. помѡ/лоѡі [Supr 392^[18-19], Kop 419], великѡіим [Supr 454^[6], Kop 481]), ter posebne $ѡ = ѡ + je$ (npr. вратѡѡ [Supr 542^[12], Kop 569]), $ѡ = ѡ + ja$ (npr. съповѡданѡѡ [Supr 543^[28], Kop 570]), $нѡ = i + je$ (npr. прѣѡпрѣнѡ [Supr 371^[19], Kop 398]), $на = i + ja$ (npr. третѡ/го [Supr 439^[20-21], Kop 466]) in $ѡѡ = ѡ + je$ (npr. ѡѡѡдрѡжшѡѡ [Supr 535^[9], Kop 562]). S popravljanjem oziroma naknadnim vnosom sredinske črke je v sredini vrstice nastala "trojna" ligatura $нѡ = i + n + k$ (npr. нѡѡѡ, tj. stcsl. и нѡѡѡѡ [Supr 566^[23], Kop 595]).²³

Zbornik je napisan v zgodnji obliki cirilice, zato ne preseneča, da imajo nekateri grafemi starejšo obliko od tistih v mlajših spomenikih. Nedvomno sta arhaične oblike grafema za *c* in *č*: prvi (u) se v Supraselskem zborniku (brez zamika spodnjega peclja v desno) v celoti zapisuje v linijskem sistemu (in je tako pravzaprav enake oblike kot kasnejši, mlajši *č* – ч; npr. чръноризъ чъ чръноризъ [Supr 119^[19], Kop 132];²⁴ iz njegove oblike naj bi s preprostim premikom spodnje paličice na sredino čaše²⁵ nastala starejša

²⁵ Kopitar je na strani [Supr 143]^[24–27], Kop 132] pri obliki $\lambda\mu\lambda$ zapisal *fig. т8* ч, pri $\delta\tau\chi$ pa *fig. quasi calicis* = $\chi\lambda\mu\lambda$. Obliko čaše grafema ч je zabeležil tudi na straneh [Supr 482]^[25],

oblika č – ѣ (Lavrov, 1910: 10), ki je značilna tudi za Supraseljski zbornik (npr. мѣчениковъ *močëniku* [*Supr* 119^[21]], ѣбѣтъмъи отъѣе *čëbëtmъi otčë* [*Supr* 120^[23–24]], къ паничичи къ *paničici* [*Supr* 549^[23], *Kop* 576] itn.).²⁶ Izjema pri č (c) je npr. na strani [*Supr* 391^[7–8]], kjer je po popravku ista roka izpisala novejšo obliko črke – ц, npr. грѣшница (kar je Kopitar zaznal kot *мца ex corr. sine rasurâ. fig. ц p'o ч* [*Kop* 418]).

Grafem **м** uvršča med zgodnejše oblike tega grafema njegova polkrožna sredinska pentlja, ki sega do dna vrstice, pogosto pa tudi pod njo (Karski 1979: 195), npr. **настави ма молиѣ ти ед** [*Supr* 160^[12–13], *Kop* 173], **и зѣмьлѣ. и море** [*Supr* 156^[30], *Kop* 169].²⁷

Cirilski $\&$ se je v najstarejših spomenikih pisal v treh ravnih potezah (| in \ /), tako tudi v Supraselskem zborniku (Karski 1979: 188–189), npr. ѣмѹ\&ѣ [*Supr* 185^[19]], na kar je opozoril tudi Kopitar v prepisu na strani [*Kop* 228]. Opazil pa je tudi posebnost v zapisovanju: v besedni zvezi ѣмѹ\&ѣ [*Supr* 400^[19], *Kop* 427] je isti zapisovalec grafem $\&$ zapisal z dvema upognjenima potezama (| in $\cup \cap$) [*Sev* 400].

V spomeniku se še ne uporablja ligatura ψ (zveza \dot{s} + t se zapisuje s samostojnima črkama $\omega\tau$, npr. $\mu\alpha\lambda\lambda\omicron\mu\omega\iota\psi\tau\zeta$ [Supr 119^[28]]; Mošin 1971: 48).²⁸ Vseeno pa je v obeh knjižnih izdajah in v Kopitarjevem prepisu²⁹ (enkrat) zabeležena tudi ligatura (npr. $\chi\psi\mu\epsilon/\tau\zeta$ [Supr 446^[20–21], Kop 473]).

Navpični pecelj pri *jatu* ne prodira navzgor čez linijski sistem, ampak ohranja višino ostalih črk (npr. взлѣтъ [Supr 20^[1]]).³⁰ Grafem se v zborniku uporablja tudi za zapis 'a (namesto ѡ) za mehкими soglasniki,³¹ kar lahko razlagamo kot vpliv glagolske predloge, npr. вслѣрѣка [Supr 281^[13]],

Kop 509 in [*Supr 497*^[30], *Kop 524*] pri oblikah чД,Дч in ѢѢ,ѢѢ . V samem prepisu pa uporablja mlajši obliki obeh grafemov $\text{ч} = \text{c}$ in $\text{Ѣ} = \text{č}$.

²⁶ Obliki obeh črk sta izredno lepo vidni tako v originalu kot v Kopitarjevem prepisu tudi v oblikah *velikih (verzalnih) črk* in *inicial*: **Ÿ** (č) na straneh [Supr 358^[17], Kop 385] in [Supr 448^[2-7], Kop 475], **Ч** (c) pa na straneh [Supr 360^[7], Kop 386] in [Supr 174^[11-15], Kop 191].

²⁷ O polkrožnem spodnjem zavoju črke *m* v Supraselskem zborniku je Kopitarjevem prepisu nekaj zaznamkov, npr. na strani [Kop 169], pa tudi na več kasnejših.

²⁸ Medtem ko se na koncu vrstic pojavljata že omenjeni neobičajni ligaturi ſt oziroma ſi (primere glej zgoraj, str. 7).

²⁹ S pripisom u *in fine linea*.

³⁰ V Kopitarjevem prepisu pecelj npr. štrli visoko iz vrstice.

³¹ V spomeniku najdemo večkrat tudi zapise dveh zaporednih *jatov* (tako je drugi v položaju za samoglasnikom): v asimilirani končnici lok, sg. pridevnikov, npr. *ó prsławnybъmъ чюдѣmъ* [Supr 39]^[26–27], *ó dobъrѣmъ ѿповѣданнѣmъ* [Supr 46]^[28], in *на свѣтъмъ мѣстѣ* [Supr 219]^[27], in – v oblikah imperfekta npr. *расѣвѣше* [Supr 40]^[19–20], *вѣдѣвше. нѣ бѣвше* [Supr 47]^[1–2] ob pogostejših in pričakovanih vid. *вѣхъ* [Supr 47]^[28], *бѣаше* [Supr 48]^[29], *моуѣаше* *сѧ* [Supr 16]^[24]; primerjaj še: *моуѣаше* *сѧ* [Supr 38]^[18], *моуаше же сѧ* [Supr 25]^[7], *моуѣаше* [Supr 16]^[12] itn. (glej še: Margulies, 1927: 23–24).

жѣтѣѡне [Supr 43^[24]], творѣѡхъ [Supr 397^[28]], вѣсѣко [Supr 390^[4]].³² Pri-
tem je pri l' in n' prisotno kolebanje med zapisoma z ѡ in ѣ (npr.
вѣсѣдръжителѡа бѡга [Supr 122^[1-2]], погребителѡа [Supr 455^[25], Kop 482],
попалѡа [Supr 29^[1]] : капѡѡми [Supr 51^[14]], помѡшлѡѣте [Supr 259^[25-26]];
вѡшѡнѡаго [Supr 10^[25]], ѡзмѡнаше [Supr 121^[25]], херсонѡнемъ [Supr
539^[22-23], Kop 566] : вѡшѡнѡаго [Supr 10^[20]], прѣклѡнѡа сѡ [Supr 51^[22]],
ѡтъ огнѡ [Supr 260^[30]],³³ херсонѡне [Supr 540^[5-6], Kop 567]), pri r' pa med
zapisi z ѡ, ѣ in ѡ (npr. цѡсарѡа [Supr 260^[17-18]], вѡрѡху мѡриѡ [Supr 473^[18]] :
ѡтъ мѡнастѡрѡѣ [Supr 515^[25-26], Kop 542], словѡѡше³⁴ ѡтъ цѡсарѡѣ [Supr
56^[17-18]], ѡтъ зѡврѡѣ [Supr 44^[28-29]], сѡмарѡнъ [Supr 517^[15], Kop 544] :
цѡсѡра [Supr 244^[16], Kop 271], сѡмарѡнъ [Supr 517^[28-29], Kop 544], бѡѡра
[Supr 77^[20]],³⁵ КМЕ III: 779).³⁶

³² Po Mošinovem mnenju posamezni pojavi (npr. obstoj epentetičnega *l* za labiali, npr. подъ землѣнъ [Supr 469^[2]], съзвонъ пльхъжъ сѧ [Supr 66^[26]], въземлешн [Supr 415^[12]], кропѣми [Supr 390^[17]] – *л* je verjetno sam pisec zapisal naknadno z drugim črnilom [Sev 390], in *ѣ* za mehkiimi soglasniki v enem delu zbornika ter izgubljanje epentetičnega *l*, npr. поставиѣнъ [Supr 119^[16]], приѣмляѣше сѧ ѿ любѣиѣ [Supr 383^[26]], благословѣиѣнъ [Supr 332^[27]], на земькѣ [Supr 469^[2]], на зѣми [Supr 39^[8]], ѿзбавиѣниѣ [Supr 244^[11]], in zapisi *а* in *ѧ* za mehkiimi soglasniki v drugih delih) pričajo o prepletanju različnih pravopisnih sistemov v predlogah – v prevodih, ki so v različnih obdobjih nastajali v posameznih književnih centrih Bolgarije in Makedonije (Mošin, 1971: 49). Poudariti je potrebno, da različne zapise (tako pri epentetičnem *l*, kot pri zapisu vokala za *l'*, *n'*, *r'*) velikokrat najdemo v istem besedilu – pogosto celo zapisane tesno skupaj (npr. приѣмляѣше сѧ ѿ любѣиѣ [Supr 383^[26]], на земькѣ и подъ землѣнъ [Supr 469^[2]] in херсонѣиѣмъ [Supr 539^[22-23]] : херсонѣиѣ [Supr 540^[5-6]] itn.

³⁴ Pravilna oblika 3. sg. impf. glagola *словити*: *словаѣхъ*, *словашии* ... (Miklošič, 1862–1865: 857) bi se z epentetičnim *l* sicer glasila *словахъ* (glej še op. 31).

³⁶ Margulius (1927: 23–25) navaja tudi natančne slovnične kategorije oblik, kjer se *jat* pojavlja za omenjenimi mehkimi soglasniki, npr. pri samostalnikih nom. sg. f. (земѣхъ [Supr 97^[21]]), gen. sg. m. *ŋo-* in *i-*sklanjajve (читителѣхъ [Supr 220^[8–9]]), žefter (жѣтеръ [Supr 509^[28]]), nom. du. m. (родителѣхъ [Supr 24^[28]]), pri pridevniki, glagoli (glej ponovno op. 31), prislovi (взвѣхъ [Supr 23^[25–26]]) itn.

478^[22]] itn.).

Ižica ѣ se v tujkah uporablja kot ustreznica za grški υ, pa tudi β, npr. *ἐγδα* *Γελινίско* [Supr 545^[27], Kop 572], ³⁷ *ἀγριλιανή* [Supr 1^[27], Kop 516],³⁸ *μωϋσιν* [Supr 127^[12], Kop 140]³⁹ in *γαβριήλομz* [Supr 10^[21]]⁴⁰ in se med soglasniki in na začetku besede izgovarja kot *i* ali *ü* (npr. *σκυφz* [Supr 101^[27]],⁴¹ *ὑποδινακz* [Supr 554^[6-7], Kop 581],⁴² *ἐγυπτομz* [Supr 367^[13]] : *ἐγογππz* [Supr 367^[11]],⁴³ med samoglasniki ter pred soglasnikom v sredini besede pa kot *v* oz. *u* (npr. *ἐνα* in *ἐνγzi* [Supr 489^[9-14]],⁴⁴ *ἐγκαρπιονηa* [Supr 209^[24]],⁴⁵ *ἐμφιμογ* [Supr 282^[6]],⁴⁶ Mošin 1971: 48). Isti grafem lahko redko zamenjuje tudi grafema *oy*⁴⁷ oz. *ю* (izgovorno kot *u* oz. *’u*), npr. v dat. sg. *βζε’πρβτιβz κομμινγ* [Supr 34^[22-23], Kop 38], *πωнинγ* [Supr 140^[10]],⁴⁸ *κz цѣсарγ* [Supr 164^[24], Kop 177], *βιταλιγ* [Supr 235^[20]],⁴⁹ *πλγска* [Supr 230^[4]],⁵⁰ in *ἰγλινани* [Supr 5^[2]],⁵¹ itn.

Grafem ϥ *th* (npr. *ϥεωδoρa* ... *ϥεωφηλa* [Supr 54^[5-6]], *βηoλείεμz* [Supr 397^[15-16], Kop 424], *βγφнин-* [Supr 541^[27], Kop 568]) ima v Supraseljskem zborniku glasovno vrednost *t*, kar potrjujejo primeri *ανoφπατογ* [Supr 99^[26]] : *αντογπατε* [Supr 99^[27]].⁵²

Od značilnih grških grafemov se zapisujeta še *ǵ* *ks* v tujkah (npr. *ἡεραǵ* [Supr 169^[1]],⁵³ *Δογǵz* [Supr 73^[2]],⁵⁴ *ἀλεǵανδρογ* [Supr 517^[20], Kop 544]) in

³⁷ Stcsl. *εβανγελικεz*; gr. *εὐαγγελικός*, lat. *evangelicus* [SJS I: 557].

³⁸ Stcsl. *αυριλιανηz*; gr. *Αὐριλλιανός*, *Αὐρηλλιανός*, lat. *Aurelianus* [SJS I: 67].

³⁹ Stcsl. *моси(и)*, *моисени(и)*; gr. *Μωϋσής*, *Μωσής*, lat. *Moses* [SJS II: 229].

⁴⁰ Stcsl. *γαβριηλz*; gr. *Γαβριήλ*, lat. *Gabriel* [SJS I: 387].

⁴¹ Stcsl. *σκνφz*; gr. *Σκυθήs*, lat. *Scythia* [SJS IV: 101].

⁴² Stcsl. *υποδινακz*; gr. *ὑποδιάκονος*, lat. *subdiaconus* [SJS IV: 1040–1041].

⁴³ Stcsl. *εγνππz*; gr. *Αἰγυπτος*, lat. *Aegyptus* [SJS I: 563].

⁴⁴ Stcsl. *εεzρα*; gr. *Ἑβ*, lat. *Heva* [SJS I: 561].

⁴⁵ Stcsl. *εγκαρπιονηz*; gr. *Εὐκαρπίων*, lat. *Eucarpus* [SJS I: 589].

⁴⁶ Stcsl. *εμφιμz*; gr. *Εὐφήμεος*, lat. *Euphemius* [SJS I: 590].

⁴⁷ Medterh ko se ligatura *š* uporablja večinoma kot razpotegnjena črka na koncu vrstice (npr. *κδ/π̄но* [Supr 2^[28-29]]; glej še zgoraj, str. 7), čeprav tudi *δγ̄π̄ситити* [Supr 39^[4]] v sredini vrstice.

⁴⁸ Ob tovrstnih primerih rabe *γ* (v glasovni vrednosti *u* oz. *’u*) je Jernej Kopitar običajno pripisal zaznamek *γ* = *oy* (npr. *πωнинγ* : *ἡ β̄β̄γ̄шениγ* [Supr 140^[10], Kop 153].

⁴⁹ Opomba *γ̄* = *oy* = *ю* [Kop 258].

⁵⁰ Stcsl. *παιεκz* [SJS III: 60].

⁵¹ Pikici nad *ižico* sta tako drobčeni, da ju Kopitar pri prepisu ni zaznal [Kop 7]. Sicer pa v zborniku najdemo tudi oblike: *ἡ ῥ̄ανιάνηηz* [Supr 7^[3], Kop 9], *ἡ ῥ̄ανιάνηηz* [Supr 5^[15], Kop 7] : *ἡδ̄γ̄ανιάνηηz* [Supr 1^[16], Kop 3]. Primerja j še: *ἡεακ̄ῆδ̄γ* [Supr 198^[22-23], Kop 216].

⁵² Stcsl. *ανoνπατz*, *ανzтпπατz*; gr. *ἀνθυπατος*, lat. *proconsul* [SJS I: 44]. V Supraseljskem zborniku najdemo poleg zapisanih še obliki *ανoδ/πατz* [Supr 99^[6-7]] in *ανγπατογ* [Supr 139^[18]].

⁵³ Stcsl. *иераǵz*; gr. *Ἱέραξ*, lat. *Hierax* [SJS I: 849].

⁵⁴ Vendar tudi *Δογκ̄’ez* [Supr 74^[30]]; gr. *δοῦξ*, lat. *dux* [SJS I: 529].

⁶¹ Zapisi z y namesto zy so pogosti predvsem v odlomkih na straneh [Supr 131^[9-30]] in [Supr 218^[8-16]], ki sta ju ustvarila "priložnostna" zapisovalca (npr. быти [Supr 131^[10]], жены [Supr 131^[19]], пакы [Supr 131^[21]], вывѣшоу [Supr 218^[12]], разломлены ноги [Supr 218^[14]]; glej ponovno op. 9).

⁶⁷ Pri zadnji obliki sta pri 1a dve vodoravni vezni črtici, dodatna je še na vrhu grafema (1a); po mnenju [Sev] (enako tudi [Blg]) je vrhnja črtica ostanek predhodne popravljenega napačne črke r ali s. Kot zanimivost povejmo, da je Kopitar pri prepisu črko tudi vizualno povzel po originalu (tj. z obema prečnima črticama).

zapisa (npr. *ѡже* [Supr 164^[16] in 184^[24], *Kop* 177 in 207],⁶⁸ *ѡΔиѡѡ* [Supr 390^[13-14], *Kop* 417],⁶⁹ *ѡжеѡ* [Supr 333^[20], *Kop* 360]⁷⁰ in *ѡѡѡ* [Supr 391^[26], *Kop* 418],⁷¹ *ѡжѡѡѡ* [Supr 472^[12], *Kop* 499], *ѡѡѡѡѡѡѡѡ* [Supr 555^[17], *Kop* 582]).⁷² Štiri sprednjenosniške grafeme je pri prepisu spomenika opazil že Jernej Kopitar: tako imamo na prvi strani prepisa na dnu stolpca njegovo opombo, da se za soglasniki zapisuje Δ, za samoglasniki pa -, pri primerih obeh jotiranih različic pa je ob robu besedila (ali pa s podčrtavo grafema) zabeležil posebno pojavitev obeh grafemov. Po Kopitarjevem prepisu je rabo vseh štirih grafemov v uvodu k svoji izdaji omenil še F. Miklošič [*Mikl* XI], pa tudi A. Marguliés v svoji študiji o zborniku (1927: 52), medtem ko V. Mošin in [KME] navajata samo rabo treh: prvi poleg pogostih Δ in - še redko rabo ѡ (Mošin, 1971: 48), bolgarska enciklopedija pa: Δ za soglasniki in -, ѡ za samoglasniki ter na začetku besede [KME III: 779].⁷³

⁶⁸ Izdaja Severjanova (po njej pa tudi [Blg]) poudarja, da je grafem *ѣ* (obakrat) nastal s popravkom iz *ѧ*, pri čemer se je po naključju ohranila *jota* od predhodno zapisanega grafema [*Sev* in *Blg* 164 in 184].

⁷⁰ Oblika zaradi poškodovanega pergamenta ni jasna; na drugem mestu v spomeniku je npr. ista sklonska oblika zapisana *ἀνεκ* [Supr 539^[6], Kop 566].

⁷² Pri zapisu oblike v izdajah ni enotnosti: ГЛҖБОВКҖЯ [Sev 555] (enako tudi Margulišs, 1927: 52), ГЛҖБОВКҖЯ [Blg 555], ГЛҖБОВКҖЯ [Kop 582]. Poraja se seveda vprašanje, ali je oblika resnično izpričuje zvezo Җ + Я, ali pa gre dejansko za zapis Җ1 + - (z naknadno dodano prečno črtico med paličastim i v digramu in Җ: 1- ö Я).

Omenimo še dodatni črki za *o* in *s*: poleg prevladujočih grafemov *o* in *c* se predvsem v naslovih⁷⁹ pojavljata še zaobljena *o* in *c*, katerih funkcija pa ni povsem jasna, npr. мѣчєніє стѣи́хъ ѿ славѣнъи́хъ новоі́авъши́хъ сѧ мѣчєнікъ [Supr 54^[5-6]], чюудотворєніа стааго конона [Supr 23^[28-29]], гоу нашємоу ѿ сѧ хсоу· съ нѣмѣ ѿт' цюу· слава [Supr 15^[13-14]]: славѧтъ ѿт' ца ѿ сна ѿ сѧ стѣи́мъ дѧхомъ [Supr 23^[25]]⁸⁰ itn.

Nadvrstična znamenja

Nadvrstični znaki so v Supraselskem zborniku izredno pogosti (njihovo rabo je podrobno opisal že Fran Miklošič [Mikl VII–X]). Med njimi sta prevladujoča *spiritus lenis* in *spiritus asper* – oba se pojavljata tako nad začetnim vokalom v besedi kot tudi nad vokalom v sredini besede, npr. ѿдѣи́хъ [Supr 121^[22]], дѣи́хъ [Supr 120^[17]],⁸¹ довѣѣстѣи́хъи́и́и [Supr 161^[12]] itn. Prvi se zapisuje večinoma nad redukcijskimi vokali (predvsem palatalnim, npr. вѣвѣдѣи и вѣ клѣтѣ [Supr 121^[30]], чѣстѣи́и [Supr 67^[12]], redko nad velarnim, npr. ѡустѣи́ми сѧ [Supr 27^[2]], ви́дѣвѣ ѧ [Supr 38^[11], Kop 46], ми́рѣ [Supr 337^[14]]), vendar pa ga najdemo tudi nad polnimi vokali – v samoglasniških zvezah v sredini ali na začetku besede⁸² in sicer vedno nad drugim samoglasnikom, npr. прѣѧ [Supr 56^[23]], коѣ [Supr 36^[30]], нрава· ѧгриколаи [Supr 69^[30]–70^[1]], ѡнѣ ѿстинѣи́хъи́ [Supr 130^[2]], попѣра ѿ глагола [Supr 65^[28]] itn. Drugi – *spiritus asper* – je pogostejši od *šibkega* in se pojavlja nad vsemi samoglasniki⁸³ v samoglasniških zvezah v sredini ali na začetku besede, npr. маѣими́и́и [Supr 15^[19-20]], воі́евода ѿменемъ ѧгрипа [Supr 15^[21-22]], похѣла ѿ мѣчєни́хъ [Supr 82^[1]], товоі́ѣ прѣдѣскѣи [Supr 15^[21-22]], роумѣска ѧзыкѣ [Supr 144^[25]], ѿѣраѣ· ѿ кронѣи· ѿ ѿни мнози [Supr 169^[1-2]], патѣри́хъ [Supr 121^[12]].⁸⁴ Izjeme od pravil so: ко́стѧтина [Supr 54^[6-7]], моли́твами [Supr 280^[27]], си́лѣи [Supr 122^[12]] in прѣвѣдѣи́кѣ [Supr 231^[21-22], Kop 254].⁸⁵

⁷⁹ Čeprav ju pogosto srečamo tudi v ostalem besedilu.

⁸⁰ Zaokroženi *c* je Kopitar zabeležil na strani [Supr 503^[30], Kop 530] pri besedni zvezi ne погрѣжѣше сѧ, široki *o* pa na koncu koncu vrstice ѿго ѿ/ѣрѣти [Supr 519^[23-24], Kop 546] in na strani [Supr 528^[30], Kop 555] v obliki роѡви́шта.

⁸¹ Primerjaj še zapise: дѣи́хъ [Supr 81^[22]], дѣи́хъ [Supr 121^[9]] in дѣи́хъ [Supr 120^[9]].

⁸² Zaradi zakona odprtega zloga se vse besede končujejo na vokal ali polvokal, zato je vsak začetni vokal v besedi v samoglasniški zvezi.

⁸³ Razen nad ѡу, ю, ѡи in ѡ [Mikl VIII], nad katerimi je ponavadi izpisan *cirkumfleks* (natančno nad grafemom oz. digramom), npr. ѿѡуѧнѣи [Supr 1^[17]], сѡѡтоуѡ [Supr 209^[23]], цѣрѣствѡѡи́шѡу [Supr 142^[16]], ѡ вѣвѣдѣи· ѡ колѣнѣи [Supr 57^[11]] itn.

⁸⁴ V spomeniku je tudi veliko samoglasniških zvez brez kakršnegakoli nadvrstičnega znaka, npr. вѣзѣрѧшѧѧи [Supr 160^[29]], вѣзѧко́нѣи [Supr 57^[15]], лѡвѣшѣи́и [Supr 54^[8-9]] itn.

⁸⁵ [Sev], [Blg] in Margulíes (1927: 19), navajajo še obliko прѣдѣтѣ [Supr 127^[24]], nad katero pa apostofa na digitaliziranem posnetku ni moč videti (zaznal ga ni niti [Kop 140]; resda

Šibkemu pridihu je vizualno zelo podoben *apostrof*, ki ga je avtor zbornika zapisoval na mestu izpuščenega polglasnika ali polnega vokala, npr. к'то [Supr 55^[14]], в'са [Supr 56^[23]], в' тем'нищ [Supr 71^[28]], д'хом' [Supr 15^[14]], в'з' д'клипишда м'есто [Supr 15^[20-21]], гонит' [Supr 566^[3], Kop 595], пропов'да'ше са [Supr 24^[3-4]], в'зиш'на'го [Supr 120^[19]] itn. Posebej pogosta pozicija *apostofa* je na prelomu v novo vrstico (v funkciji skrajševanja predolgih vrstic), kjer prav tako nakazuje izpust polglasnika ali polnega vokala, npr. при'ём'ѣт'./ [Supr 262^[6]], по' страда'ний ст'ѣи'х'./ [Supr 271^[24]], в'з'д'р'ж'аний [Supr 529^[3-4]], д'в'ѣма [Supr 216^[4-5]], по'доб'а'ше [Supr 245^[16-17]], ст'а'го [Supr 254^[6-7]], д'г'гелом'./ [Supr 219^[27]]. Velikokrat je zapisan tudi za zadnjim soglasnikom v vrstici, za katerim praviloma ni polglasnika, npr. в'з' г'/ра'д'ѣ [Supr 211^[26-27]], в'з'з'/в'рати са [Supr 172^[5-6]], ор'/и'ѣ [Supr 6^[1]]⁸⁶ (Margulíes, 1927: 17–18).

Cirkumfleks (polkrožec) ima v Supraseljskem zborniku nad grafemom dva položaja: – nad w, оу, ю in ѣ стоји na sredini širine grafema oz. digrama, npr. пи'вни [Supr 144^[14]], да ѡ'г'ѣши'в'ѣши са [Supr 1^[22]], ко'у'мир'осло'уж'ению ѡ'же [Supr 185^[28-29]], в'ѣ'ч'ни'ѣ [Supr 68^[17]];⁸⁷ – nad grafemi л, н, р in v tujkah nad к, г, х⁸⁸ pa je zamaknjen nekoliko v desno⁸⁹ in označuje njihovo mehkost, npr. гла'гол'ѣш'тоу [Supr 75^[24]], пл'ѣска [Supr 230^[4]], раз'ми'ш'л'ѣ [Supr 563^[17-18]], ц'ѣ'л'ени'а [Supr 333^[25]], д'ѣ'л'ѣма [Supr 367^[12]], к' н'ѣи' [Supr 350^[28]], го'р'ѣ'ни [Supr 322^[7]], на и'ѣ [Supr 70^[22]], н'зи'и'ѣ [Supr 69^[22]], ко'и'оу [Supr 215^[2], Kop 238],⁹⁰ го'р'ѣ'ш'ти'и'м'ѣ [Supr 5^[26]], по'ка'р'ѣ'ти са [Supr 59^[27]] (čeprav srečamo tudi primere brez označitve mehkosti, npr. в'з'ем'л'ѣши [Supr 415^[12]], в'с'е'д'р'ж'и'т'ѣл'ѣ [Supr 131^[28]], т'во'р'ѣ'аш'е [Supr 18^[27]], in z "dodatnim" zaznamovanjem mehkosti pred prejetiranimi vokali, npr. м'ѣ'ч'и'т'ѣл'и'а [Supr 79^[12]], по'мо'л'и'а'хо'м'ѣ [Supr 72^[23-24]], д'ѣ'л'и'а [Supr 504^[30], Kop 531], по'кл'а'н'ѣ'ни'е [Supr 243^[23]] : по'кл'а'н'ѣ'ни'е [Supr 168^[22]], н'зи'и'а [Supr 15^[15]], хо'у'ло'л'ѣ'ви'ѣ'зи [Supr 395^[11]])⁹¹ in к'ѣла

pa ga ni zapisal niti nad мо'л'и'т'ѣ'л'и'а [Kop 307^[27]].

⁸⁶ Veliko je raznovrstnih izjem: в'ѣ'д'аш'т'а'го са [Supr 172^[8-9]], в'ѣ'п'ра'ш'и'и'ѣ'./ [Supr 263^[10]], по'н'ѣ'ва са [Supr 42^[10]] – zapis v sredini vrstice, п'р'а'в'ѣ'д'ѣ'н'и'ка [Supr 529^[25-26]] itn.

⁸⁷ Ostale primere glej v op. 83. Izjeme v zapisih so pri digramu оу, npr. ѡ'ѣ'л'и'а'ноу [Supr 214^[11]], ѡ'ѣ'д'ри'ш'а [Supr 38^[7-8]], ѡ'ѣ'р'ѣ'ти [Supr 240^[6]] (čeprav tudi ѡ'ѣ'р'ѣ'ти [Kop 267]), ѡ'ѣ'м'ѣ'м'ѣ [Supr 91^[20]] (glej še: Margulíes 1927: 19).

⁸⁸ Nad grafemoma р in х samo po enkrat [Mikl IX].

⁸⁹ Na pozicijo cirkumfleksa nad к', л', н' in г' je Kopitar opozoril na strani [Supr 64^[5], Kop 72], kasneje pa še na [Kop 76, 77].

⁹⁰ Glej še primere pri *jatu*, str. 9–10.

⁹¹ Primeri cirkumfleksa nad epentetičnim *l* so npr. ѡ'г'ѣ' з'ем'л'а [Supr 129^[9]], по'д'ѣ' з'ем'л'ѣ'и'ѣ [Supr 469^[2]], ѡ'в'л'ѣ'ни'ѣ'м'ѣ [Supr 186^[24]], д'и'в'л'ѣ'х'ѣ са [Supr 18^[16]] itn. (glej še: Margulíes, 1927: 15).

Za označevanje številčne vrednosti črk in okrajšav splošno poznanih besed se uporablja *titla*, oglate oblike in ravna z zavihkoma na vsaki strani navzdol, po dolžini pa prilagojena grafemu oz. grafemom, npr. МѢСЦА мѢРТА ВЪ ВѢМЧЕНІИ СТАДОГО ПІВНѢНА [Supr 124^[7]], ВЪ ФѢДЬНѢ [Supr 68^[22]], ОУХѢ ІСѢСѢ ГИ НАШЕМЪ ... І СЪ СТЪІІМЪ ДЪХОМЪ [Supr 68^[17-19]] itn.

A

[*Kop*] *Kopitarjev prepis celotnega Supraseljskega kodeksa, 1838–1840*. Rokopisna zbirka NUK v Ljubljani. Kopitarjeva zbirka slovanskih kodeksov. 599 str. [*Cod. Kop. I*]. (Dosegljiv na spletni strani: <http://www.nuk.uni-lj.si/kopitarjevazbirka/>.)

B

[Sev]: Северьянов, Сергей. 1904. Супрасльская рукопись. Том I. Памятники старославянского языка. Том II, вып. 1-й. Санкт-Петербург. 236. Ponatis iz 1956. Editiones monumentorum slavlicorum veteris dialecti. Herausgegeben vom

⁹⁶ Pri tovrstnih oblikah je običajni zapis: καπλᾶ [*Supr* 388^[17-18], *Kop* 415)], γλαρολᾶ [*Supr* 119^[29], *Kop* 132] itn. (Margulíes 1927: 42 in 53).

Seminar für slavische Philologie der Universität Graz. Vol. 1. Graz. 1–272 (1. knjiga) in 272–570 (2. knjiga).

[Blg]: Супрасълски или Ретков сборник в два тома. Йордан Заимов (Увод и коментар на старобългарския текст), Mario Capaldo [Марио Капалдо] (Подбор и коментар на гръцкия текст). Българска академия на науките. София: Издателство на Българската академия на науките 1. 1982. 564 str. in 2. 1983. 602 str.

С⁹⁷

Babič, Vanda. 2011. Cerkvenoslovanska ostalina na Slovenskem – Zgodbe, kraji in osebnosti ljubljanskega dela Supraseljskega zbornika (prvi del besedil – do Mučenja sv. Sabina). *SRL* 59/2. 161–178.

Babič, Vanda. 2011. Cerkvenoslovanska ostalina na Slovenskem – Žitja svetnikov v ljubljanskem delu Supraseljskega zbornika (drugi del besedil – od *Mučenja sv. Sabina* do konca). *Zora* 80. 57–77.

Capaldo, Mario. 1980. За състава на Супрасълския сборник. Проучвания върху Супрасълския сборник. Старобългарски паметник от X век. Доклади и разискания пред Първи международен симпозиум за Супрасълски сборник (28–30 септември 1977, Шумен). Ur. Йордан Заимов. София: Издателство на Българската академия на науките. 208–216.

Добрев, Иван. Пенкова, П. 1968. Старобългарските ортографични отклонения с основните изправления във фонетичните изменения през X–XI в. Известия на Института за български език 16. 401 s.

Jagić, Vatroslav. 1910. Энциклопедія славянской филологіи. Санктпетербургъ: Типографія императорской Академіи наук.

Карский, Е. Ф. 1979. *Славянская кирилловская палеография*. Москва: Издательство "Наука".

[КМЕ I–III]: Кирило–Методиевска енциклопедия Т. I–IV. София: Издателство на Българската академия на науките. 1985–2003. Супрасълски сборник (avtorica prispevka: Лидия Стефова). Том III. 776–784.

Куев, Куйо. 1980. История на Супрасълския сборник. Проучвания върху Супрасълския сборник. Старобългарски паметник от X век. Доклади и разискания пред Първи международен симпозиум за Супрасълски сборник (28–30 септември 1977, Шумен). Ur. Йордан Заимов. София: Издателство на Българската академия на науките. С. 9–12.

Лавров, П.А. 1914. Палеографическое обозрение кирилловского письма. Энциклопедия славянской филологии (Под ред. И.В. Ягича. ИОРЯС, Вып.

⁹⁷ Supraseljskemu zborniku je posvečeno ogromno člankov in študij. Izčrpen seznam teh najdemo v: [КМЕ III: 781–784] in [Blg 11–16], zato tu navajam samo literaturo, ki je neposredno povezana s temo članka.

- 4.1.) Петроград: Типография императорской Академии наук.
- Marguliés, Alphons. 1927. *Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis*. Heidelberg: C. Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Иванова-Мавродинова В., Мавродинова, Л. 1983. За украсата на Супрасълския сборник. *Литературознание и фолклористика*. В чест на 70-годишнината на акад. Петър Динеков. София. 165–174.
- Miklošič, Fran. 1862–1865. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae: Guilelmus Braumueller.
- Mošin, Vladimir. 1971. Kopitarjeva zbirka slovanskih rokopisov in Zoisov cirilski fragment iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani (elektronska izdaja NUK Ljubljana). Ljubljana. 44–56.
- Mošin, Vladimir. 1957. Ornament južnoslovenskih rukopisa XI.–XIII. veka. Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine VI. Sarajevo.
- Проучвания върху Супрасълския сборник. Старобългарски паметник от X век. Доклади и разискания пред Първи международен симпозиум за Супрасълски сборник (28–30 септември 1977, Шумен). Ur. Йордан Заимов. София: Издателство на Българската академия на науките.
- [SJS I–IV]: Slovník jazyka staroslověnského I–IV. 1966–1997. (I – 1966, II – 1973, III – 1982, IV – 1997). Praha: Nakladatelství československé akademie věd.
- Стасов, В. 1884. Славянский и восточный орнамент по рукописям древняго и нового времени. Вып. I. Санктпетербург. Табл. I. 18–28.
- [ODB]: The Oxford Dictionary of Byzantium. I–III. 1991. New York: Oxford University Press.
- Заимов, Йордан. 1982. Предговор: *Супрасълски или Ретков сборник в два тома*. Йордан Заимов (Увод и коментар на старобългарския текст), Mario Capaldo [Марио Капалдо] (Подбор и коментар на гръцкия текст). Българска академия на науките. София: Издателство на Българската академия на науките 1. 1982. 564 str. in 2. 1983. 602. str. 5–8.